

ՏԱՐՈՆ ՎԼԱԴԻԿԻ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

**ԼՂՀ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ԵՒ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ
(1991-1994թթ.)**

Երևան

ՀՏԴ 941 (479.25):325
 ՊՄԴ 63.3(2Հ)+66.5(2Հ)
 Հ 177

Տարագրվում է Արցախի պնտական համալսարանի
 գիտական խորհրդի նրաշխատությունները

Գիրքը նվիրվում է ծնողներին՝ վաղիկ Աշոտի Հակոբյանի եւ
 Արմենուհի Գրիգորիի Շահինյանի պայծառ հիշատակին

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,
 պրոֆեսոր Վ.Ռ.Բալայան
 Գրախոս՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
 պրոֆեսոր Է.Գ.Մինասյան

Հակոբյան Տարոն Վաղիկի

Հ 17 ԼԴՀ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ԵՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱ-
 ՑԸ (1991-1994թթ.) Տարոն Հակոբյան, Խմբ.՝ Վ.Ռ. Բալայան. -Եր.:
 Էդիթ Պրինտ, 2011.- 208էջ

Աշխատության մեջ պատմագիտական հետազոտությունների, արխիվային
 հարուստ նյութերի, մամուլի եւ այլ փաստական տվյալների հիման վրա լուսա-
 բանվում է հայոց նորագույն պատմության ամենաարդիական ու կարեւոր իրա-
 դարձություններից մեկի՝ արցախահայության ազգային-ազատագրական պայ-
 քարի, ինչպես նաեւ հայկական երկրորդ պետականության Լեռնային Ղարաբա-
 ղի Հանրապետության հռչակման եւ պետական շինարարության պատմությունը:
 Աշխատանքում զետեղված նյութը եւ դրա հիման վրա արված եզրակացու-
 լությունները կարող են օգտագործվել Արցախի պատմությանը նվիրված հատուկ դա-
 սընթացներում, ուսումնական ձեռնարկներում եւ հայ ժողովրդի պատմությանը
 զբաղվող մասնագետների կողմից:

ՀՏԴ 941 (479.25):325
 ՊՄԴ 63.3(2Հ)+66.5(2Հ)

© Հակոբյան Տ.Վ., 2011

ISBN 978-9939-52-374-3

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն

ԼԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 4

Գլուխ Ա.

**ԼԴՀ-Ի ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ԵՒ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՏՄԱՆ ԸՆԹԱՑԸ
 (1991 թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ – 1992 թ. ՕԳՈՍՏՈՍ)**

1. ԼԴՀ-ի հռչակման իրավաքաղաքական նախադրյալները:
 ԼԴՀ- ի հռչակումը 18
2. Ռազմաքաղաքական գործընթացները, իշխանական
 կառույցների եւ կանոնավոր բանակի կազմավորման սկիզբը
 (1991թ. սեպտեմբեր - 1992 թ. մայիս) 26
3. Պայքար ԼԴՀ-ի պետականության պահպանման եւ ամրապնդման համար
 (1992 թ. հունիս-օգոստոս) 92

Գլուխ Բ.

**ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
 ՀԵՏԱԿԱ ԸՆԹԱՑԸ ԼԴՀ-ՈՒՄ (1992 թ. օգոստոս -1994 թ. մայիս)**

1. Պաշտպանության պետական կոմիտեի ստեղծումը եւ նրա
 գործունեությունը 123
  2. ՀՀ-ի եւ ԼԴՀ-ի միջպետական հարաբերությունները եւ դրանց
 ազդեցությունը Արցախում պետական շինարարության գործընթացի վրա 135
  3. Խաղաղարար միջնորդական առաքելությունները:
 Արմատական փոփոխությունները ԼԴՀ իշխանական համակարգում 156
- ՎԵՐՋԱԲԱՆ 198**
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ..... 203

Ն Ե Ր Ա Օ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Լեռնային Ղարաբաղը (ԼՂ), (պատմական Արցախ նահանգի մի հատվածը), լինելով պատմական Հայաստանի անբաժանելի մասը, խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, 1921 թ. ՌԿ(ք)Կ, Կովբյուրոյի հուլիսի 5-ի ապօրինի որոշումով բռնակցվեց խորհրդային Ադրբեջանին (Ադրբեջանական ԽՍՀ)¹: Այնուհետև, 1923 թ. հուլիսի 7-ին Ադրբեջանի Կենտգործկոմը ընդունեց հռչակագիր «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կազմավորման մասին»²: Սակայն նորաստեղծ մարզի սահմանների մեջ չընդգրկվեցին հարթավայրային Ղարաբաղի մեծ մասն ու արեւմտյան Լեռնային շրջանները (ներկայումս ԼՂՀ պաշտպանության բանակի կողմից ազատագրված տարածքները):

Ադրբեջանի կողմից տասնամյակներ ի վեր կիրառված հակահայկական քաղաքականությունը, հայ բնակչության մարդկային եւ ազգային արժանապատվության ոտնահարումը ստեղծեցին ծայրահեղ լարված իրավիճակ: 1985 թ. հետո գորբաչովյան, այսպես կոչված, «վերակառուցման» քաղաքականությունը ԼՂ-ի հայությանը հնարավորություն ընձեռեց հանդես գալ իր ոտնահարված իրավունքների պաշտպանությամբ եւ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը (ԼՂԻՄ) Հայկական խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությանը (Հայկական ԽՍՀ) վերամիավորելու պահանջով:

1988 թ. փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի նստաշրջանը որոշում ընդունեց

¹ Տես՝ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов, Ереван, 1992, с. 650.

² Նույն տեղում, էջ 669-670:

ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից հանելու եւ Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու հարցով Ադրբեջանական ԽՍՀ եւ Հայկական ԽՍՀ Պերագույն խորհուրդների (ՊԽ) առջև միջնորդելու մասին¹: Սակայն ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոն 1988 թ. փետրվարի 21-ին ընդունեց ժողովուրդների ինքնորոշման միջազգային սկզբունքներին հակասող որոշում², որով Ղարաբաղյան շարժումը որակվեց որպես «ծայրահեղական» եւ «նացիոնալիստական», ինչպես նաեւ՝ փորձ արվեց հիմնահարցի քաղաքական լուծումը փոխարինել տարբեր միջոցառումներով, ինչն էլ հարուցեց մարզի բնակչության խիստ դժգոհությունը:

Անտեսելով հայ բնակչության ինքնորոշման իրավունքը եւ նրա պահանջի իրավաքաղաքական հիմնավորվածությունը՝ Ադրբեջանը Մոսկվայի հովանավորությամբ նորից նախընտրեց հարցի կարգավորման, ավելի ճիշտ՝ մեռցման ոչ քաղաքակիրթ մեթոդները՝ կազմակերպելով էթնիկական գտումների գործընթաց: Սա արդեն քաղաքական ահաբեկչություն էր արցախահայության եւ ամբողջ հայ ժողովրդի հանդեպ: Խորհրդային զորքերի օգնությամբ հրկիզվեցին ու ավերվեցին մի շարք հայկական բնակավայրեր: Ողջ Ադրբեջանի տարածքում սկսվեց զանգվածային մարդաորս հայ բնակչության հանդեպ, կարծես կրկնվում էին 1915 թ. իրադարձությունները՝ ամենուրեք տեղահանված հայ բնակչություն եւ մեծ մեղ զոհեր: Այդ իրավիճակը պահպանվեց մինչեւ 1991 թվականը, երբ Նշմարվեց խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության (ԽՍՀՄ) լուծարման հեռանկարը:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ) ծեւավորվեց ԽՍՀՄ-ի լուծարման գործընթացում, ԽՍՀՄ պետական կառուցում ներառնված ազգային-պետական կազմավորման՝ ԼՂԻՄ-ի եւ

¹ «Սովետական Ղարաբաղ», 21.02.1988 թ:

² «Правда», 24.02.1988 г.

հայաբնակ Շահումյանի շրջանի հիմքի վրա: Հաշվի առնելով Հայաստանի հետ վերամիավորման պահանջի բավարարման անհնարինությունը ԽՍՀՄ-ում ու միջազգային որոշ կազմակերպություններում, ինչպես նաև դրանց կողմից խնդիրը որպես Հայաստանի՝ Ադրբեջանի նկատմամբ տարածքային հավակնություն դիտելը, ինչը կարող էր անկասելի դարձնել ադրբեջանա-հայկական պատերազմը, ԼՂ իշխանությունները ընտրեցին մարտավարության միակ ճիշտ՝ փոխզիջումային տարբերակը՝ սեպտեմբերի 2-ին ընդունելով ԼՂՀ հայտարարելու մասին Հռչակագիր¹: Դրանով ԼՂ-ն, մի կողմից՝ իրեն հայտարարեց Ադրբեջանից դուրս, մյուս կողմից՝ հրաժարվեց Հայաստանի հետ վերամիավորումից: Այդ պահից փոխվեց Արցախյան շարժման բնույթը, եւ այն ընդունեց անկախ պետականություն կերտելու շեշտված ուղղորդում: Այսպիսով՝ ԽՍՀՄ-ի լուծարման հանգամանքներում նախկին Ադր. ԽՍՀ-ի տարածքում կազմավորվեցին երկու անկախ պետություններ. մեկը՝ ԼՂՀ-ն, մյուսը՝ Ադրբեջանի Հանրապետությունը (ԱՀ):

Ինչ խոսք, դյուրին չէ պատմությունը թարմ հետքերով շարադրելը: Գործընթացը շարունակական է, իսկ փաստերն ու իրադարձությունները ոչ բոլորն են առանց հույզերի միջամտության համակարգված ու իմաստավորված: Ուսումնասիրելով ԼՂՀ պետական շինարարության գործընթացը՝ անհրաժեշտ է հստակ պատկերացում ունենալ մեր նորագույն պատմության մի շարք կարեւոր, հատկապես՝ ԼՂՀ պետական շինարարության, երկու հայկական հանրապետությունների հարաբերությունների սերտաճման եւ առկա այլ քաղաքական խնդիրների մասին:

Ուսումնասիրության առարկան ԼՂՀ պետական շինարարության պատմությունն է, նրա գլխավոր դերակատարների՝ իշխանական մարմինների ստեղծման փուլերն ու իրավաքաղաքական

գործընթացները: Հետեւաբար, առանց խորամուխ լինելու նշակութային, սոցիալ-տնտեսական կացությանը վերաբերող հարցերի մեջ, անդրադարձ է կատարվել այնքանով, որքանով դրանք առնչվում են թեմային կամ վճռական ազդեցություն են ունեցել իրադարձությունների վրա: Միաժամանակ, նպատակ ունենալով խորքային քննության ենթարկել ԼՂՀ պետական շինարարության առանձնահատուկ կողմերը, հիմնականում ներկայացվել է ԳԽ-ի եւ կառավարության գործունեությունը՝ պահպանվելով գաղտնիության սկզբունքը:

Չեռնարկելով աշխատանքը՝ նպատակ է դրվել բացահայտել նաեւ տվյալ ժամանակահատվածի քաղաքական եւ ռազմական որոշ գործիչների ներդրումը պետականության կերտման գործընթացում, որոնց մի մասը քաղաքական ուժերի բախումների արդյունքում առ այսօր դուրս է մնացել պատմության էջերից:

Աշխատության մեջ փորձ է արվել լուծել հետեւյալ խնդիրները.

1. ներկայացնել 1991-1994 թթ. ԼՂ-ի պետականության ստեղծման պատմությունը.
2. պետական շինարարության գործընթացը վերլուծել ըստ փուլերի.
3. բացահայտել ԼՂՀ ներքին ու արտաքին քաղաքական գործընթացների պատմական նշանակությունը եւ ազդեցությունը պետական շինարարության գործում.
4. վեր հանել պետականակերտման գործընթացում տեղ գտած որոշ ձախողումների պատճառները:

Ուսումնասիրությունը կատարվել է պատմականության ու պատմահամեմատական մեթոդով, պատճառների վերլուծությամբ, օրինաչափությունների հաշվառմամբ: Այն գրված է անաչառության սկզբունքով՝ պատմական ճշմարտության հիման վրա:

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 03.09.1991թ.:

Ներկայացվող ուսումնասիրության աղբյուրագիտության հիմք են հանդիսացել ԼՂՀ պետական արխիվի, ԼՂՀ Ազգային ժողովի, Կառավարության, Պաշտպանության բանակի ընթացիկ արխիվների նյութերը:

Սակայն աշխատանքի ընթացքում ծագել են որոշակի դժվարություններ. ցավոք, ԼՂՀ պետական եւ ԱԺ ընթացիկ արխիվներում ԼՂՀ առաջին գումարման ԳԽ նախագահության միստերի սղագրությունները եւ պետական շինարարությանը վերաբերող որոշ արխիվային նյութեր չեն պահպանվել:

Ուստի, առաջադրված խնդիրները պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է եղել օգտագործել նաեւ անձնական արխիվներ:

Այսպես, աղբյուրագիտական մեծ արժեք է ներկայացնում ԼՂՀ առաջին գումարման ԳԽ նախկին քարտուղար, պատմական գիտությունների թեկնածու հանգուցյալ Վ.Յակոբյանի անձնական արխիվը, որը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում թեմային վերաբերող այն նյութերը, որոնք պահվում են ԼՂՀ առաջին գումարման ԳԽ մամլո նախկին քարտուղար Գ. Բաղդասարյանի անձնական արխիվում:

Հիմնական սկզբնաղբյուրներից է ժամանակի մամուլը: Լայն տեղեկատվություն են պահպանում ԼՂՀ ԳԽ պաշտոնաթերթ «Արցախ», Պաշտպանության բանակի պաշտոնաթերթ «Մարտիկ» պարբերականները: Հետաքրքիր են ՀՀ մամուլի, հատկապես՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», «Երկիր», «Ազգ», «Толос Армения», «Այժմ», «Հայ զինվոր» եւ այլ թերթերի նյութերը: Սակայն, մամուլի նյութերին վերաբերվել ենք քննադատաբար, քանի որ այդ խառը քաղաքական ու պատերազմական իրավիճակում միշտ չէ, որ իրադարձությունները օբյեկտիվ են ներկայացվել:

Կարելոր սկզբնաղբյուրներ են իրադարձությունների մասնակիցների եւ ականատեսների հուշագրությունները, օրագրություններն ու փաստագրությունները: Այս ժանրի ստեղծագործությունների արժեքը կայանում է նրանում, որ, պարունակելով մանրամասնություններ, լրացնում ու հարստացնում են մեր պատկերացումները իրադարձությունների մասին, օգնում ամբողջականորեն հասկանալ դեպքերի զարգացման տրամաբանությունը, դրանց պատճառահետեւանքային կապը, պատասխանել բազմաթիվ հարցադրումների... Դրանք եւս, այլ սկզբնաղբյուրների հետ համեմատելու միջոցով, հարկ է ճշգրտել:

Ուսումնասիրության մեջ տեղ են գտել քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող քաղաքական գործիչների վկայություններ:

Իրենց ամբողջությամբ՝ օգտագործված սկզբնաղբյուրները հնարավորություն են տվել վերստեղծել ուսումնասիրվող շրջանի, ԼՂՀ պետական շինարարության գործընթացի ամբողջական պատկերը: Նշենք, որ արխիվային նյութերի, առանձին հուշագրությունների ուսումնասիրության ընթացքում ստացված տեղեկությունների մի մասն առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

ԼՂՀ-ի հռչակումը եւ պետական շինարարության գործընթացը գիտական շրջանակներին քիչ հայտնի թեմաներից են: Նախ, գրեթե չկան պատմագիտական բնույթի աշխատանքներ: Հրատարակված գրականությունը հիմնականում ստեղծված է թարմ տպավորությունների ազդեցության տակ, ունի հրապարակախոսական ուղղվածություն եւ առավելապես նպատակ է հետապնդում միջազգային հանրությանը ներկայացնել ավելի շատ առանձին իրադարձություններ: Այլ կերպ ասած, եղած նյութերը հաճախ կրում են միակողմանի բնույթ եւ համակարգված չեն: Ավելացնենք, որ

ԼՂՀ-ի պետական շինարարության գործընթացի վերաբերյալ ուսումնասիրությունների սակավության փաստը պայմանավորված է նաև հիմնահարցի գիտական ուսումնասիրվածության ոչ բարձր աստիճանով, ինչի պատճառը քաղաքական նկատառումներն են:

Թեմային վերաբերող առանձին դրվագներ լուսաբանվել են ԼՂՀ-ում, ՀՀ-ում, ինչպես նաև սփյուռքում հրատարակված տասնյակ բազմաբնույթ գրքերում ու ժողովածուներում: Կանգ առնենք դրանցից այնպիսիների վրա, որոնք առավել նշանակալից են ուսումնասիրվող թեմայի տեսանկյունից:

ԼՂՀ-ի մասին անդրանիկ գրքույկներից մեկը¹, որը հրատարակվել է սփյուռքում, դրվատելի նախաձեռնության արդյունք է: Այնտեղ հակիրճ ներկայացված են Արցախի պատմաաշխարհագրական տվյալները, ինչպես նաև, որոշ ժամանակագրական թերություններով հանդերձ, անդրադարձ է կատարվել Արցախյան շարժման նախապատմությանը, ԼՂ պետականության կայացման գործընթացին ու արցախյան ազատամարտին:

ԼՂՀ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նախկին նախագահ Ս. Օհանջանյանի գրքույկում² վիճակագրական հավաստի տվյալների հիման վրա ներկայացված են ԼՂՀ-ում բոլոր կարգի ընտրությունները: Աշխատանքի համար հետաքրքրություն են ներկայացնում նշված գրքույկի՝ 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին անցկացված հանրաքվեին եւ ԼՂՀ ԳԽ ժողովրդական պատգամավորների 1991 թ. ընտրություններին վերաբերող էջերը: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Ս. Օհանջանյանի տեսադաշտից դուրս են մնացել պետականակերտման հիմնահարցերի վերլուծությունները:

¹Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետություն (Պատմական, աշխարհագրական, ազգաբաշխական, պատմաճարտարապետական տուեալներ), Անթիլաս (Լիբանան), 1992:

²Օհանջանյան Ս., Անկախության քայլերը. ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքվեի եւ ընտրությունները (1991-1998), Ստեփանակերտ, 1998:

Նույն թեմայի վերաբերյալ փաստագրական հարուստ նյութ է ժողովել Վ. Հարությունյանը¹: Ուսումնասիրության համար հետաքրքիր են 4-րդ եւ 5-րդ հատորները, որոնցում, թեև ոչ համակարգված, բայց լայն տեղեկություններ ու տվյալներ կան ԼՂՀ պետական շինարարության գործընթացի, քաղաքական ու դիվանագիտական ձեռնարկումների, ինչպես նաև հայ-ադրբեջանական բախումների մասին: Սակայն պետական շինարարության գործընթացին վերաբերող որոշ քաղաքական դրվագներ հեղինակը չըջանցել է: Դրան հակառակ՝ Վ. Հարությունյանը շատ լավ է ներկայացրել Արցախյան շարժման նախապատմությունը²:

Ուշագրավ է նաև ՀՀ-ում ՌԴ-ի նախկին դեսպան Վ. Ստուպիշինի աշխատությունը³: Նա փորձել է վերլուծել իրադարձությունները, քննադատաբար է մոտեցել հակամարտության նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքական որոշ ուժերի սխալ դիրքորոշմանը: Աշխատությունում բացահայտվել է նաև մի շարք ռազմագործողությունների քաղաքական-դիվանագիտական աստառը:

Փաստագրական որոշ թերություններով հանդերձ՝ ԼՂՀ պետական շինարարության գործընթացին է անդրադարձել Հ. Աբրահամյանը⁴: Նա իր գրքում ներկայացրել է արցախահայության ազատագրական պայքարի ակնառու գործիչներից Հ. Գրիգորյանի գործունեությունը: Նույն հեղինակի մեկ այլ ծավալուն մենագրութ-

¹ Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе. Хроника. Часть I: Февраль 1988г. – январь 1989г., Ереван, 1990, Часть II: Январь-декабрь 1989г., Ереван, 1993, Часть III: Январь-декабрь 1990г., Ереван, 1993, Часть IV: Январь 1991 г. – январь 1993г., Ереван, 1994, Часть V: Январь 1993г. – июль 1995г., Ереван, 1997, Часть VI: Июль 1995г.- май 1997г., Ереван, 1997.

²Հարությունյան Վ., Արցախյան հիմնահարցի ակունքները, Ստեփանակերտ, 1998, նույնի՝ Предыстория национально-освободительного движения Карабахских армян, Эчмиадзин, 2000.

³ Ступишин В., Моя миссия в Армении, Москва, 2001.

⁴ Աբրահամյան Հ., Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001:

յան¹ մեջ պատմագիտական հետազոտությունների եւ փաստական տվյալների հիման վրա տրված է Ադրբեջանի բռնատիրության դեմ արցախահայության մղած ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունը: Գրքում մեծ տեղ է հատկացված ԼՂՀ-ում պետական շինարարության ընթացքին: Իսկ վերջերս Յ. Աբրահամյանի կողմից տպագրվել է ԼՂՀ-ի ստեղծման գործընթացին վերաբերող փաստաթղթերի ժողովածու²: Երեք աշխատություններում էլ օգտագործված արխիվային փաստաթղթերի ու նյութերի մի մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրվել առաջին անգամ:

Սի խումբ ուսումնասիրողներ արցախյան հիմնախնդիրը դիտարկել են միջազգային ու մարդու իրավունքների տեսանկյունից³: Այդ ուսումնասիրությունները հիմնականում տեսական բնույթի աշխատություններ են:

Ս. Հարությունյանն իր՝ Արցախյան պատերազմի եւ պաշտպանության բանակի մարտական ուղու պատմությունը լուսաբանող թեկնածուական ատենախոսության մեջ⁴ ժամանակագրական

¹ Աբրահամյան Յ., Մարտնչող Արցախը (1917-2000), գիրք Գ (1985-2000), Ստեփանակերտ, 2007:

² Աբրահամյան Յ., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991թ. օգոստոս-1992թ. հունվար). Փաստաթղթեր, Երեւան, 2011:

³ Барсегов Ю., Право на самоопределение – основа демократического решения международных проблем. К проблеме Нагорного Карабаха, Ереван, 1989, его же, Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий, том 1, Москва, 2008, Бальян Г., Нагорный Карабах и национальные конфликты в Союзе в свете прав человека. Серия книг N 1. Ереван, 1991, Золян С., Мирзоян Г., Нагорный Карабах и вокруг него...Глазами независимых наблюдателей (сборник материалов), Ереван, 1991, Оганесян Н., Карабахский конфликт. Этапы, подходы, варианты решения, Ереван, 1997, Манасян А., Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода, Ереван, 1997, его же, Карабахский конфликт. Ключевые понятия и хроника, Ереван, 2005, Карабахский конфликт: на фронтах информационной или последний "Аксорд" 2005 года, Степанакерт, 2006, Золян С., Нагорный Карабах: Проблемы и конфликт, Ереван, 2001, Крылов А., Нагорный Карабах в геополитическом контексте XXI века, Москва, 2006.

⁴ Հարությունյան Ս., Արցախյան պատերազմը եւ պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994թթ.: Պատմական գիտությունների թեկնածուական ատենախոսություն, Երեւան, 2001:

առումով այլ պարբերացման է ենթարկել ԼՂՀ պետականության կայացումն ու պետական շինարարության գործընթացը: Սակայն հարկ է նշել, որ հեղինակը ամեն ինչ դիտել է ներկայացրել է վարդազույն ակնոցներով՝ ձեռնպահ մնալով տեղ գտած բացասական երեւույթների նկատմամբ քննադատական վերաբերմունքից:

Օրագրային գրառումների, վավերագրական ակնարկների ու գծանկարների մի յուրօրինակ հավաքածու է գրող-հրապարակախոս Ջ. Բալայանի գիրքը¹, որտեղ նա անդրադարձել է ԼՂՀ պետականության կայացման եւ ներքին քաղաքական որոշ գործընթացների: Այդ գիրքը հիմնականում ունի քաղաքական-հրապարակախոսական բնույթ:

ԼՂՀ առաջին գումարման ԳԽ նախագահ Ա. Մկրտչյանի գործունեության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Ա. Պետրոսյանը²: Հեղինակը ձգտել է փաստագրական նյութերի եւ հարցազրույցների միջոցով առավել ամբողջականորեն ներկայացնել ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալի, պետական եւ քաղաքական գործչի կյանքի ու գործունեության բոլոր շրջանները՝ արժեւորելով նրա դերը ԼՂՀ պետականության կայացման գործում:

Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման ուղղությամբ միջազգային միջնորդական նախաձեռնություններին է անդրադարձել Տ. Բալայանը³: Կատարված ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտել եւ զնահատել արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման գործում առկա ձեռքբերումներն ու խոչընդոտները: Հետեւելով բանակցային գործընթացի դինամիկային՝ հեղինակն ուրվագծել է միջնորդների եւ հակամարտ կողմե-

¹ Բալայան Ջ., Դժոխք եւ դրախտ, Երեւան, 1995:

² Պետրոսյան Ա., Արթուր Մկրտչյան, Երեւան, 2004:

³ Բալայան Տ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը եւ միջազգային դիվանագիտությունը. 1991-1994թթ., Երեւան, 2004:

րի դիրքորոշումների տարբերության պատճառները՝ կապելով դրանք միջազգային հարաբերություններում ծավալվող գործընթացների հետ:

Վ. Բալայանի՝ գիտական արժեք ներկայացնող մենագրությունում¹ համառոտ ներկայացվել են ԼՂ գոյապայքարի նորագույն ժամանակաշրջանը եւ թեմային առնչվող որոշ մանրամասներ:

«Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994 թթ.» (մեկ հատորով) հանրագիտարանը, բազմաբնույթ թերություններով հանդերձ (իրադարձությունների՝ քաղաքական նկատառումներով միտումնավոր եւ աղավաղված ներկայացում, պատմական դեմքերի գործունեության նկատմամբ աչառու վերաբերմունք եւ այլն), նոր երեւույթ է ազատագրական պայքարի պատմության լուսաբանման առումով: Այստեղ հատկապես քննադատական վերաբերմունքի են արժանի պետական շինարարության գործընթացը ներկայացնելու ասպարեզում եղած լուրջ անճշտությունները²:

ԼՂՀ խաղաղ բնակչության հանդեպ Ադրբեյջանի ռազմական հանցագործություններին է անդրադարձել Լ. Մելիք-Շահնազարյանը՝ դրանք ներկայացնելով իր հուշագրություններում³ եւ փաստագրական նյութերի վրա հիմնված աշխատության մեջ⁴:

Բ. Ուլուբաբյանի գրքում⁵ պատմական իրադարձությունների մասին տեղեկությունները, մասնավորապես՝ խնդրո առարկա թեմային վերաբերող, բերված են ընդհանրացված ձևով, առանց խոր վերլուծությունների:

¹ Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչեւ մեր օրերը, Երևան, 2002:

² Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994թթ.: (Հանրագիտարան 1 հատորով), (Հ. Մ. Այվազյան գլխ. խմբ. տնօրեն եւ ուրիշներ), Երևան, 2004:

³ Мелик-Шахназарян Л., Гандзак, Неутраченный мир, Степанакерт, 1996.

⁴ Мелик-Шахназарян Л., Военные преступления Азербайджана против мирного населения НКР. Факты и комментарии, Ереван 1997.

⁵ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997:

Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հարցի վերաբերյալ հետաքրքիր վերլուծական նյութեր է պարունակում Քաղաքացիական հասարակության եւ տարածաշրջանի զարգացման ինստիտուտի հրատարակած ժողովածուն¹, որում տեղ են գտել քաղաքագետների, հակամարտությունների հարցերով գիտնական փորձագետների, քաղաքական գործիչների, Հարավային Կովկասի տարածաշրջանի հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների դիրքորոշումները, կարծիքները եւ մտածելակերպը խնդրո առարկայի վերաբերյալ:

Ք. Քոքսը եւ Վ. Այբները արցախյան հիմնախնդիրը եւ նրա պատերազմական փուլերը դիտարկել են Թուրքիայի, Իրանի եւ Ռուսաստանի հակասական շահերի համատեքստում²:

Ծավալուն ժամանակագրություն է պարունակում ՀՀԴ Լիբանանի կենտրոնական կոմիտեի կողմից (Վ. Էթիմեյանի խմբագրությամբ) հրատարակված ժողովածուն³, որը հետաքրքիր է Արցախյան շարժմանը սփյուռքահայության արծազանքների, քաղաքական զարգացումների տեսանկյունից:

Ա. Աբասովը եւ Հ. Խաչատրյանը⁴ ներկայացրել են Ղարաբաղյան հակամարտության երկու կողմերի տեսակետները խաղաղ կարգավորման վերաբերյալ:

Ա. Արշակյանի գիրքը⁵ ընդգրկում է արցախյան գոյապայքարի պատմությունը 1985-1992 թթ.: Նա բազմակողմանիորեն եւ հանգամանորեն է լուսաբանել խնդրո առարկայի հետ կապված

¹ Institute for Civil Society and Regional Development, "The Resolution of Karabakh Conflict: Principles, Aspects and Assessments" (The Analytical Survey), Yerevan, 2002.

² К. Кокс, Д. Айбнер, Этническая чистка продолжается. Война в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998.

³ Արցախի հետ, Ղարաբաղի համար, Պերյուք, 1990:

⁴ Абасов А., Хачатрян А., Карабахский конфликт. Варианты решения: идеи и реальность, Москва, 2004.

⁵ Արշակյան Ա., Արցախյան գոյապայքար. 1985-1992թթ., Երևան, 2004:

հիմնահարցերը, սակայն հպանցիկ է ներկայացրել պետական շինարարությունը:

Տարածաշրջանի քաղաքական իրադրության մասին հետաքրքիր ժողովածու¹ է հրատարակվել Ռուսաստանի Դաշնությունում: Գրքում դիտարկվում են Կովկասյան տարածաշրջանում առկա տարածքային վեճերի ու էթնիկական հակամարտությունների պատմական արմատներն ու ակունքները:

Հայաստանի ազատագրված տարածքների եւ Արցախի հիմնախնդրի ուսումնասիրությունների մեկ այլ ժողովածուի հեղինակները (անվտագության գծով փորձագետներ, քաղաքագետներ, պատմաբաններ, իրավաբաններ, հոգեբաններ ու մշակութաբաններ) փորձել են վերլուծական ու փաստագրական հարուստ նյութերով վեր հանել ազատագրված տարածքների դերն ու նշանակությունը ՀՀ-ի եւ ԼՂՀ-ի անվտանգության հայեցակարգում²:

Արցախյան պատերազմի ժամանակ զոհված ազատամարտիկներին նվիրված ակնարկաշարերի ու կենսագրական նյութերի ժողովածուների³ հարուստ ժառանգություն է թողնվել ապագա ուսումնասիրողներին: Հրատարակվել են նաեւ Արցախյան ազատամարտի մասին պատմող մի շարք գրքեր⁴, որոնք լուսաբանում են ազգային ազատագրական պայքարի ընթացքը:

¹ Спорные границы на Кавказе. Под ред. Бруно Коппитерса, Москва, 1996.

² Հայաստանի ազատագրված տարածքը եւ Արցախի հիմնախնդիրը. վերլուծական ու փաստագրական նյութերի ընտրանի, ժողովածու, Երեւան, 2006:

³ Նանագույան Ս., Արծիվները բարձունքներ են ստեղծում, Երեւան 1992, Բաղդյան Վ., Ավո. հուշապատում, Ստեփանակերտ, 1993, Ս. Սարենց, Բեկոր, Երեւան, 1994, Դավթյան Բ., Բաղդասարյան Ն., Դաս հայրենյաց, Երեւան, 1997, Եսայան Է., Բույլ նահատակաց, Երեւան, 1996, Դանիելյան Ա., Բեկորը ինչպիսին որ կար, Ստեփանակերտ, 2000, Առստամյան Գ., Ստեփանակերտ. փառքի հուշամատյան 1988-2004, Երեւան, 2005:

⁴ Բունիաթյան Ա., Արյունոտ օրեր. Սարտակերտ 92, Վավերագրություն, Գիրք 1, Երեւան, 2000, Դանիելյան Վ., Արցախը չսանձած միույթ, Երեւան, 2001, Պետրոսյան Ռ., Արցախ. պատերազմ, զինադադար, Երեւան, 2001, 274 էջ, Բաղդյան Վ.,

Մ. Սարգսյանը իր գրքում ներկայացրել է 1992-1993 թթ. ժամանակահատվածում ՀՀ-ում եւ ԼՂՀ-ում տեղ գտած որոշ քաղաքական գործընթացներ, ինչպես նաեւ փորձ է կատարել վերլուծել երկու հայկական պետությունների իշխանությունների միջեւ եղած տարածայնությունների պատճառները: Սակայն հեղինակը խուսափել է որոշ կարեւոր քաղաքական գործընթացներ վերլուծելուց¹:

Այս ամբողջ գրականության ուսումնասիրությունը հարստացրել է պատկերացումները հիմնախնդրի վերաբերյալ՝ թույլ տալով ավելի լայն համայնապատկերի վրա դիտարկել այն ու կատարել հիմնավորված եզրահանգումներ:

Ֆենոմեն, Ստեփանակերտ, 1998, Բաղդասարյան Դ., Դիմակայություն, Երեւան, 1998, Ղահրամանյան Վ., Օջախի գիրք. հողը կանչում է, գիրք Գ, Երեւան, 2005:

¹ Саркисян М., Нагорный Карабах: война и политика (1990-1993гг.). Война в Нагорном Карабахе и внутренний конфликт в армянском обществе, Ереван, 2010.

Ք Լ ՈՒ Խ Ա

ԼՂՀ-ի ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՏՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ
(1991 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ – 1992 Թ. ՕԳՈՍՏՈՍ)

1.ԼՂՀ-ի հռչակման իրավաքաղաքական նախադրյալները: ԼՂՀ-ի հռչակումը

1918-1923 թթ. արցախահայության ինքնորոշման համար պայքարը, տեւական ժամանակահատվածում մնալով անթելված եւ գորբաչոյան «վերակառուցման ու հրապարակայնության» ուղղությին ապավինելով՝ 1988 թ. փետրվարի հայտնի դեպքերով վճռականորեն մտավ նոր փուլ: Ի սկզբանե հանդիսանալով ԽՍՀՄ-ի ներքին հիմնահարց՝ այն վերածվեց ռազմաքաղաքական անլուծելի թնջուկի, իսկ կայսրապետության փլուզման եւ Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականության հետեւանքով այն միջազգայնացվեց:

Նկատենք, որ ԽՍՀՄ փլուզման նախաշեմին ԽՍՀՄ պետական բարձրագույն օրենսդիր ատյանը 1990 թ. ապրիլի 3-ին ընդունեց «ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետությունների դուրս գալու հետ առնչվող հարցերի լուծման կարգի մասին» ԽՍՀՄ օրենքը¹: Այս օրենքը հստակեցնում էր ոչ միայն բոլոր պետական կազմավորումների՝ միութենական հանրապետություններից մինչեւ ինքնավար շրջաններ, այլեւ հոծ ապրող ազգային խմբերի՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու իրավական պայմանները: Օրենքի 3-րդ հոդվածում ասվում է. «Իր կազմում ինքնավար հանրապետություններ, ինքնավար մարզեր ու շրջաններ ունեցող միութենական հանրապետություններում հանրաքվեն անց է կացվում յուրաքանչյուր ինքնավարության հաշվով առանձին: Ինքնավար հանրապետությունների եւ կազմավորումների ժողովուրդներին է մնում ԽՍՀՄ-ում կամ դուրս

¹ «Արցախ», 26.08.1993թ.:

եկող միութենական հանրապետությունում մնալու, ինչպես նաեւ իր պետական կարգավիճակի հարցը դնելու իրավունքը: Այն միութենական հանրապետությունում, որտեղ կան տվյալ վայրի բնակչության մեծամասնություն կազմող եւ հոծ թվով բնակվող ազգային խմբերի տարածքներ, հանրաքվեն հանրագումարելիս քվեարկության արդյունքները հաշվի են առնվում առանձին»¹:

Այդ օրենքի ընդունման օրից հոծ ապրող ազգային խմբերը փաստորեն դարձան ԽՍՀՄ-ի լուծարման պարագայում ԽՍՀՄ պետական իրավունքի կրողներ:

Այսպիսով՝ հիմք ընդունելով 1990 թ. ապրիլի 3-ի օրենքը՝ Ադրբեջանի ԳԽ-ն 1991 թ. օգոստոսի 30-ին ընդունում է «Ադրբեջանի Հանրապետության անկախության վերականգնման մասին» հռչակագիր, որով Բաքուն հրաժարվում է Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի իրավահաջորդությունից եւ վերականգնում 1918-1920 թթ. գոյություն ունեցած ԱՀ-ի պետականությունը²: Իսկ հոկտեմբերի 18-ին ընդունեց պետական անկախության մասին սահմանադրական ակտ, որով Բաքուն ամրագրեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի իրավահաջորդությունից հրաժարումը³:

Պետք է ընդգծել, որ Բաքուն, վերադառնալով 1918-1920 թթ. իրողություններին, վերականգնեց Ազգերի լիգայի կողմից դեյուրե չճանաչված մուսավաթական ԱՀ-ի պետականությունը, որը չունեւ ճանաչված, լեգիտիմ սահմաններ եւ չէր վերահսկում ոչ

¹ «Արցախ», 26.08.1993թ.:

² ԼՂՀ արտաքին գործերի նախարարության (ԱԳՆ) մամուլի կենտրոնի տրամադրության տակ եղած նյութերից:

³ Աղաջանյան Մ., Ասատրյան Է., Սինասյան Ս., Ադրբեջանն ընդդեմ Ղարաբաղի ժողովրդի, ազրեսիայի իրավաքաղաքական հետեւանքները եւ դրանց ազդեցությունը տարածաշրջանային անվտանգության հեռանկարների վրա, Երեւան, 2007, էջ 228-229:

Լեռնային Ղարաբաղը եւ ոչ էլ Նախիջեւանը¹: Նկատենք նաեւ, որ Ադրբեջանի անկախությունը ընդունվեց ոչ թե հանրաքվեի արդյունքում, այլ հայտարարվեց հանրապետության գերագույն օրենսդիր մարմնի կողմից, որի կազմի մեջ չկար ներկայացուցիչ ոչ ԼՂԻՄ-ից եւ ոչ էլ ուրիշ հայաբնակ տարածքներից:

Նշված հռչակագրի ընդունումից երկու օր անց՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին, ժողովրդական պատգամավորների ԼՂ մարզային եւ Շահումյանի շրջանային խորհուրդները գումարեցին համատեղ նիստ: Օգտվելով նույնպես վերը նշված օրենքից՝ ընդունվեց «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մասին հռչակագիր»,² որը ժողովրդի կամքին թողեց այս հռչակագրի վերաբերյալ իր համաձայնությունն արտահայտելու իրավունքը: Նիստը ընդունեց որոշում, ըստ որի՝ ԼՂ տարածքում գործում են ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը եւ օրենսդրությունը:

Ինչպես ԱԶ-ի պետական անկախության վերականգնման, այնպես էլ ԼՂ-ի հռչակումը անհրաժեշտ իրավական նորմերը պահպանելու պարագայում պետք է իրականացվեին միեւնույն պետական իրավական բազայի՝ ԽՍՀՄ օրենքների հիման վրա, սակայն կողմերի դիրքորոշումները տարբերվում էին եւ դրանում:

Այսպես, «ԼՂ հռչակման մասին» հռչակագիրն ընդունվել է՝ հիմնվելով ԽՍՀՄ գործող Սահմանադրության եւ օրենքների վրա, որոնք ինքնավար կազմավորումների ժողովուրդներին եւ հոծ ապրող ազգային խմբերին ԽՍՀՄ-ից կամ միութենական հանրապետություններից դուրս գալու դեպքում տալիս են իրենց պետաիրավական կարգավիճակի մասին հարցի ինքնուրույն լուծման իրավունք: Իսկ ԱԶ-ի պետական անկախության վերականգնման մա-

¹Մանասյան Ա., Ղարաբաղյան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցության հայելում, Երեւան, 2003, էջ 166:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 03.09.1991թ.:

սին հռչակագիրն ընդունվեց ԽՍՀՄ քաղաքական-իրավական դրույթների չճանաչման դիրքերից:

Այսպիսով՝ ԼՂ-ն հռչակվեց արցախահայության համար դժվարին ժամանակահատվածում, ռազմաքաղաքական բարդ պայմաններում: Այնուհանդերձ, անկախ պետականության հռչակումը նոր խթան հանդիսացավ Ադրբեջանի ագրեսիային դիմագրավելու, բնակչության անվտանգությունն ու խաղաղ աշխատանքն ապահովելու համար: Պետական շինարարության ու զինված ուժերի կազմավորման գործընթացներին զուգահեռ տեղի էին ունենում զինված ընդհարումներ ու տեղային նշանակության մարտեր, ինչպես նաեւ չղաղարող հարձակումների եւ զնդակոծությունների էին ենթարկվում ԼՂ բնակավայրերը:

Առճակատման խորացմանը զուգընթաց՝ արմատական քաղաքական փոփոխություններ կատարվեցին նաեւ ԽՍՀՄ-ում: 1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Բելառուսի մայրաքաղաք Մինսկի մոտակայքում գտնվող Բելվեժսկ բնակավայրում երեք սլավոնական խոշոր պետությունները՝ Ռուսաստանը, Ուկրաինան եւ Բելառուսը, ստորագրեցին համաձայնագիր, որով հայտարարեցին ԽՍՀՄ-ի՝ որպես միջազգային սուբյեկտի եւ աշխարհագրական իրողության գոյության դադարեցման մասին¹: Այլեւս գոյություն չունեցող երկրի նախագահ Ս. Գորբաչովը ստիպված էր հրաժարական տալ: Ի դեմս նրա՝ Ադրբեջանը կորցրեց իր ամենահզոր հովանավորին: Ադրբեջանը երես առ երես մնաց ազատության ուղին բռնած ու հետդարձի կամուրջները վառած Ղարաբաղի հայության հետ: Իր ազատությունն ու իրավունքները ընդհուպ մինչեւ զենքի ուժով պաշտպանելու ընդունակ արցախահայությանը հաջողվեց խուսափել սահմանադրական առճակատումից Ադրբեջանի հետ՝ նրա կազմից դուրս գալու եւ իր անկախության հաստատման ժա-

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 10.12.1991թ.:

մանակ, ու հետեւել ԽՍՀՄ օրենսդրությանը եւ միջազգային իրավունքի բոլոր նորմերին:

ԼՂՀ-ի կայացման հետագա իրավական ձեւակերպումը 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ի համաժողովրդական հանրաքվեի էր, որը պետք է հստակեցներ վերոհիշյալ՝ սեպտեմբերի 2-ի ԼՂՀ-ի անկախության մասին Յճակագրի նկատմամբ բնակչության վերաբերմունքը: Հանրաքվեի նախապատրաստումը, անցկացումը եւ արդյունքների ամփոփումն իրականացվել են «ԼՂՀ հանրաքվեի անցկացման մասին ժամանակավոր կանոնակարգին» համապատասխան: ԼՂՀ տարածքում կազմվել է 81 ընտրատարածք: Ընտրատարածքների ցուցակը եւ տարածքների ընտրական հանձնաժողովների հասցեները հրապարակվել են «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում: Ընտրողների ցուցակներում ընդգրկված էր ձայնի իրավունք ունեցող 132.328 մարդ¹:

Հանրաքվեի հարցը ձեւակերպվել է այսպես. «Համաձայն եք Դուք, որպեսզի հռչակված ԼՂՀ-ն լինի անկախ պետություն՝ ինքնուրույն որոշելով համագործակցության ձեւը պետությունների եւ ընկերակցությունների հետ»:

Նշված հարցով (երեք լեզուներով՝ հայերեն, ադրբեջաներեն եւ ռուսերեն) քվեաթերթիկները պարունակում էին «այո» եւ «ոչ» բառերը, որոնցից անցանկալին պետք էր ջնջել: Նշված լեզուներից մեկով (ըստ ընտրողի ցանկության) գրված քվեաթերթիկը տրվում էր անձնագրի ներկայացմամբ եւ ստորագրությամբ:

Հանրաքվեին մասնակցել է 108.736 մարդ, ինչը կազմում է գրանցված ընտրողների թվի 82,2 տոկոսը: Պետք է փաստել, որ քվեարկության չմասնակցածների գերակշիռ մեծամասնությունը ադրբեջանական բնակավայրերի բնակիչներն էին, որոնք օգտա-

¹ Օհանջանյան Ս., Անկախության քայլերը. ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքվեի եւ ընտրությունները (1991-1998թթ.), Ստեփանակերտ, 1998, էջ 5:

գործեցին իրենց իրավունքները՝ չմասնակցելով հանրաքվեին, եւ այդ քայլը կատարվեց ադրբեջանական ղեկավարության սադրանքով, որի նպատակն էր իրավական հակամարտությունը վերափոխել էթնիկականի:

Հարցման ենթարկվածների 99,8 տոկոսն արտահայտվեց անկախ ԼՂՀ-ի հռչակման օգտին: Հարկ է նկատել, որ հանրաքվեի անցել է միջազգային ընդունված նորմերին համապատասխան, նախկին ԽՍՀՄ ԳԽ, ՌԴ ԳԽ, Մոսխորհրդի ժողպատգամավորների, հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների, անկախ դիտորդների՝ թվով 23 մարդ, ներկայությամբ: Հանրաքվեին հետեւում էին նաեւ ԱՄՆ-ի, Բուլղարիայի եւ Ռուսաստանի հեռուստատեսությունների, «Ֆրանս-պրես», «Կոտիդիեն դե Պարի» (Ֆրանսիա), Իսպանիայի տեղեկատվական գործակալությունների, Մեծ Բրիտանիայի ֆոտոգործակալության, «Մեզապոլիս էքսպրես», «Իզվեստիա», «Մոսկովսկիե նովոստի», «Լիտերատուրնայա գազետա», «Ստոլիցա», «Պանորամա» պարբերականների, «Ռադիո Ռոսիի», «Էխո Մոսկվի» ռադիոկայանների լրագրողներ: Աշխարհի բոլոր խորհրդարաններին, հասարակական, իրավապահպան, կրոնական կազմակերպություններին հղված դիմումի մեջ նրանք փաստեցին կատարված իրավական ակտի վավերականությունն ու օրինականությունը, կոչ անելով պաշտպան կանգնել ԼՂՀ բնակչության արդար պահանջին: Դիտորդները գտան նաեւ, որ Ռուսաստանը պետք է հավաստի Գյուլիստանի պայմանագիրը կատարելու իր պատրաստակամությունը եւ լինի Ղարաբաղի ժողովրդի խաղաղ կյանքի երաշխավորը: Առաջարկվում էր; մինչեւ նախկին ԽՍՀՄ բանակի ստորաբաժանումների հեռանալը Ղարա-

բաղից, հայերին վերադարձնել նրանց աջակցությամբ Ադրբեջանի գավթած դարաբաղյան 24 գյուղերը¹:

Արցախահայության ինքնորոշումը չէր խախտում միջազգային ոչ մի հիմնարար, այդ թվում եւ պետության տարածքային ամբողջականության սկզբունք: Որոշ իրավաբան-միջազգայնագետներ փորձում են ապացուցել, թե ինքնորոշման իրավունքի իրագործումը տարածվում է բացառապես այն ժողովուրդների վրա, որոնք գտնվում են գաղութատիրական կայսրության կազմում կամ շահագործման տակ: Սակայն այս փաստարկը բավարար իրավաբանական հիմք չունի: Ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, առանց գաղութային կամ այլ ժողովուրդների տարբերակման, արտացոլված է միջազգային բոլոր հիմնարար փաստաթղթերում: Իսկ ՄԱԿ-ի կանոնադրության 55-րդ հոդվածի համաձայն, ազգերի իրավահավասարության եւ ինքնորոշման սկզբունքի հարգումը ժողովուրդների միջեւ խաղաղ եւ բարեկամական հարաբերությունների հիմքն է: ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1970 թ. թիվ 2625 (XXV) բանաձեւի համաձայն, «ընդհանուր նույնականությամբ եւ որոշակի տարածք ունեցող բոլոր ինքնանույնականացած խմբերը իրավունք ունեն ժողովրդավարական ձեւով կոլեկտիվ որոշել իրենց քաղաքական ապագան եւ ազատ լինել պարբերական հետապնդումից: Տվյալ խմբերի համար ինքնորոշման սկզբունքը կարող է իրագործվել տարբեր միջոցներով՝ ներառելով դաշնային սուբյեկտի սահմաններում ինքնավարությունը, պետությունների համադաշնությունը, ազատ միությունը (ասոցիացիան), իսկ որոշակի պայմաններում՝ նաեւ լիակատար անկախությունը»²: Բացի այդ, միջազգային դատարանը արձանագրել է, որ ինքնորոշման սկզբունքը վերափոխվել է սովորական միջազգային իրավունքի,

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 14.12.1991թ.:

² http://www.nkrusa.org/nk_conflict/legal_folder.htm

որը բոլոր պետությունների համար կիրառելի է եւ պարտադիր՝ իրագործման համար¹:

Այն, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը տարածվում է ոչ միայն գաղութային ժողովուրդների վրա, այլեւ ունի համապարփակ նշանակություն, վկայում են եւ վերջին ժամանակներս ընդունված միջազգային մի շարք փաստաթղթեր: Դրանց մեջ հատուկ տեղ է գրավում ԵԱՀԿ-ի Եվրոպական անվտանգության խարտիան, որը 1999 թ. նոյեմբերին ընդունվել է Ստամբուլում, եւ որի տակ, ի դեպ, իր ստորագրությունն է դրել նաեւ Ադրբեջանը: Խարտիայում նշված է, որ ազգային փոքրամասնություններին վերաբերող հակամարտությունները կարող են դրականորեն լուծվել միայն ժողովրդավարական կազմավորումներում, իսկ ոչ ժողովրդավարական երկրներում, ինչպիսին Ադրբեջանն է, ինքնորոշման սկզբունքը գերակայություն ունի տարածքային ամբողջականության սկզբունքի նկատմամբ²:

Այսպիսով՝ ԼՂ պետականության կայացման ճանապարհին կարելու քայլ հանդիսացավ 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին կազմակերպված հանրաքվեն: Այս հանրաքվեով ԼՂ ժողովուրդը հաստատեց անկախ պետություն ունենալու իր հավաքական կամքը: Ի դեպ, ԼՂԻՄ-ը միակն էր նախկին խորհրդային ինքնավարությունների շարքում, որին անկախացման ընթացքում հաջողվեց շրջանցել իրավական բնույթի բոլոր ծուղակներն ու սահմանադրական փակուղիները:

¹ Նույն տեղում:

² ԼՂՀ ԱԳՆ մամուլի կենտրոնի տրամադրության տակ եղած նյութից:

2. Ռազմաքաղաքական գործընթացները, իշխանական կառույցների եւ կանոնավոր բանակի կազմավորման սկիզբը (1991 թ. սեպտեմբեր - 1992 թ. մայիս):

Մինչեւ ԼՂՀ-ի հռչակումը եւ ՊԽ ընտրությունները, ԼՂ-ում որոշ չափով պահպանվում ու գործում էին խորհրդային իշխանության մարմինները: Սակայն նրանց գործունեությունը թեւ հիմնված էր ԽՍՀՄ օրենքների վրա, այնուամենայնիվ, ամբողջովին ենթարկեցված էր Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու եւ ինքնուրույն պետականություն ստեղծելու նպատակները հետապնդող համաժողովրդական շարժման խնդիրներին: Դրանք, հատկապես Շարժման առջեւ կանգնած քաղաքական ու դիվանագիտական բնույթի հարցերի լուծման գործում ժողպատգամավորների մարզային խորհուրդն ու նրա գործկոմը, ոչ միայն ցուցաբերում էին մեծ ակտիվություն, այլեւ դարձել էին բոլոր գործողությունների օրինական, իրավական հիմքերի մշակման կենտրոն: Սակայն մարզում ստեղծված իրադրությամբ եւ նրա զարգացման ընթացքով թելադրված հիմնախնդիրները լուծելու գործում մարզգործկոմի ղեկավարության կողմից ցուցաբերվող նկատելի երկչոտությունը պահանջում էր ամրապնդել մարզի ղեկավարությունը: Հենց այդ նպատակն էր հետապնդում մարզային խորհրդի գործկոմի 1991 թ. հունիսի 11-ի ընդլայնված նիստը, որին մասնակցում էին ձեռնարկությունների եւ կազմակերպությունների ղեկավարները, ԼՂԽ շրջգործկոմների նախագահները: Քննարկելով մարզում ստեղծված աղետալի վիճակը՝ ակտիվորոշեց ձեռնարկել կազմակերպչական անհետաձգելի միջոցներ՝ ընդունելով մարզգործկոմի նախագահ Ս. Բաբայանի հրաժարականը: Նախագահի պարտակա-

նությունների կատարումը դրվեց նրա առաջին տեղակալ Լ. Պետրոսյանի վրա¹:

ԼՂՀ-ի հռչակման մասին 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ընդունված Հռչակագրում ԼՂԽ ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհուրդն ու նրա գործկոմը ճանաչվեցին որպես ԼՂՀ պետական իշխանության եւ կառավարման ժամանակավոր բարձրագույն մարմին՝ մինչեւ համաժողովրդական ընտրությունների անցկացումը, իշխանության ու կառավարման հանրապետական մարմինների ձեւավորումը²:

Սակայն Արցախի պետականության հիմքերը դնելու համար հույժ կարեւոր այս գործընթացներն արագացնելու խոչընդոտում էին ԽՍՀՄ-ի լուծարման նախաշեմին երկրում ստեղծված խառնաշփոթ, կատարելապես անորոշ իրավիճակը եւ օրեցօր սաստկացող ադրբեջանական ագրեսիան: Միջազգային հարաբերությունների այս նոր պայմաններում, ժամանակի քաղաքական պահանջներին համապատասխան՝ Ռուսաստանի եւ Ղազախստանի նախագահները ստանձնեցին միջնորդի դերը ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում³: Դա էլ հենց կարելի է համարել առաջին տեւական միջնորդությունը:

1991 թ. սեպտեմբերի 22-ին Ստեփանակերտ ժամանեցին Ռուսաստանի Ղաշնության (ՌԴ) եւ Ղազախստանի Հանրապետության նախագահներ Բ. Ելցինը եւ Ն. Նազարբաեւը: Նրանց ուղեկցում էր Ադրբեջանի նախագահ Ա. Մութալիբովը: Ստեփանակերտ կատարած այցից հետո՝ սեպտեմբերի 23-ին, ժելեզնովոսկում նրանց հովանու ներքո կայացան բանակցություններ Ադրբե-

¹ Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе, хроника часть IV, январь 1993г.- июль, Ереван, 1997, с. 26 (այսուհետեւ՝ Հարությունյան Վ.):

² Նույն տեղում, էջ 73:

³ Բալայան Տ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը եւ միջազգային դիվանագիտությունը 1991-1994թթ., Երևան, 2004, էջ 24:

ջանի եւ Հայաստանի ղեկավարների միջեւ, որոնց արդյունքում ընդունվեց համատեղ կոմյունիկե¹: Ցանկանում ենք նշել, որ փաստաթղթի ստորագրմանը մասնակցում էին ԼՂՀ ներկայացուցիչները՝ միայն դիտորդի կարգավիճակով:

Սակայն այն չհանգեցրեց ԼՂ-ի իրավիճակի բարելավմանը: Ընդհակառակը, ադրբեջանական կողմը կտրուկ սաստկացրեց հրետակոծումները եւ հայկական բնակավայրերի վրա կատարվող հարձակումները, որոնք բազմաթիվ զոհերի եւ ավերածությունների պատճառ դարձան:

Հոկտեմբերի 15-ին, ժելեզնովոդսկում ընդունված փաստաթղթի կատարման ընթացքին ծանոթանալու համար, Բաքու ժամանեցին Ռուսաստանի եւ Ղազախստանի նախագահների ներկայացուցիչները: Նրանց ընդունելով՝ Ադրբեջանի նախագահ Ա. Մութալիբովը հայտարարեց, թե ԼՂ-ի հարցը իրավագոր է լուծելու միայն Ադրբեջանը, եւ ոչ ոք չպետք է միջամտի նրա ներքին գործերին: Միաժամանակ Բաքվում ամեն օր տեղի էին ունենում Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի հակահայկական հանրահավաքներ, որտեղ Ղարաբաղը նվաճելու նպատակով կանոնավոր բանակ ստեղծելու կոչեր էին հնչում²:

Ինչ վերաբերում է բուն միջնորդությանը, կարծում ենք, որ այն պայմանավորված էր մի շարք քաղաքական շահենկատ գործոններով: Ելցինին եւ Նազարբաեւին անհրաժեշտ էր ցույց տալ, որ ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանություններն ի վիճակի չէին լուծել Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, իսկ ավելի թարմ ուժերը, նոր մտածողությամբ գործիչները կարող էին: Անշուշտ, Ելցինը, կանխատեսելով ԽՍՀՄ-ի լուծարումը, պետք է փորձեր պահպանել Ռուսաստանի առաջատար դերը տարածաշրջանում: Բացի այս նպատա-

կից, Ելցինը նաեւ ցանկանում էր ցույց տալ, որ իրական իշխանությունն իրեն է պատկանում եւ փորձում էր իր հեղինակությունը բարձրացնել միջազգային ասպարեզում: Իր առաքելությանն ավելի մեծ կշիռ եւ հեղինակություն տալու համար Ելցինը նախաձեռնության մեջ ներգրավեց Ղազախստանի՝ ԽՍՀՄ-ի հեղինակավոր հանրապետություններից մեկի նախագահ Ն. Նազարբաեւին: Անշուշտ, իրենց դերն էին խաղացել նաեւ Ղազախստանի էքոնոմա-կությանը կապերը թուրքալեզու եւ մուսուլմանական պետությունների հետ¹: Բացի դրանից, այդ ժամանակ նկատվում էր Անկարա-Ալմաթա-Բաքու մերձեցումը. հետեւապես՝ Ղազախստանն այդ ժամանակաշրջանում՝ անուղղակիորեն վայելում էր նաեւ Թուրքիայի համակրանքը:

Այսպիսով՝ Ադրբեջանի կողմից Ռուսաստանի եւ Ղազախստանի նախագահների միջնորդական առաքելության ձախողումը մեկ անգամ եւս ապացուցում է, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը, օգտվելով ԽՍՀՄ-ում ստեղծված ներքաղաքական ճգնաժամից, գերադասում էր հակամարտությունը լուծել միայն ռազմական ճանապարհով:

Ինչպես տեսանք, ժելեզնովոդսկում ձեռք բերված համաձայությունները եւ իրապարակված կոմյունիկեն չնպաստեցին տարածաշրջանում իրադրության կայունացմանը, եւ նշմարելի էր դառնում վերահաս լայնամասշտաբ պատերազմի ուրվականը:

Ազատագրական շարժման ղեկավարների առջեւ իրատապ խնդիր դրվեց՝ ստեղծել պատերազմական իրավիճակին համապատասխան իշխանական մարմիններ եւ առաջին հերթին՝ կանոնավոր բանակ:

Ստեղծված իրավիճակից ելնելով՝ 1991 թ. հոկտեմբերի 28-ին Ստեփանակերտում իրավիճակից արտադրական ձեռնարկութ-

¹ Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., 81-83:

² <http://www.nkr.am/arm/history/voina.htm>.

¹ Բալայան Տ., նշվ. աշխ., էջ 24:

